

Vil'chynska Tetyana. Connotation in semantic structure of concept. This article linguistic researches. *Considering it in correlation with evaluation, emotionality, expressiveness and others we draw a conclusion that different types of connotations, associative, axiological and other parameters directly touch upon the concept, influence the formation of its corresponding semantic components.*

Key words: *connotation, additional meaning evaluation, concept.*

Марія Заборна (Тернопіль)

ПОРІВНЯННЯ В СИСТЕМІ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

У структурі складнопідрядного порівняльного речення як типової форми для вираження змістового відношення порівняння схемна порівняльна семантика корелює з семантико-синтаксичними відношеннями, що становить семантику структурної схеми інших складних реченнєвих структур. Водночас порівняння ускладнює значення, що творять формальні синтаксичні механізми певних складних конструкцій. У цьому плані актуалізується роль лексико-семантичної організації як чинника, здатного самотійно впливати на зміст речення.

Ключові слова: *семантико-синтаксичне відношення, складне речення, складнопідрядне порівняльне речення, схемна семантика, лексико-семантична організація, асиметрична конструкція, змістовий тип, ізоморфність, ієрархічність.*

Семантико-синтаксичне відношення порівняння усвідомлюється як взаємозв'язок двох ситуацій, одна з яких має місце в дійсності, а інша, подібна до неї, спеціально конструюється мовцем з метою відображення своєрідності наявного

стану справ. Такий зміст зазвичай репрезентує структура складнопідрядного порівняльного речення. У ньому головна частина відтворює ситуацію, актуальну для мовця чи слухача. Її сутність розкривається через порівняння з ситуацією, представленою в підрядній частині. Наприклад: *У моїй душі все перемліло, як перетліває в занадто натопленій печі борщ* (Ю. Мушкетик); *Життя зриває дні мої, неначе вітер зриває листя* (В. Сосюра).

Порівняльна семантика в структурі складнопідрядного порівняльного речення формується двома чинниками – семантико-синтаксичними та власне семантичними. З одного боку, йдеться про семантичні порівняльні сполучники та сполучникові єдності *як, наче, неначе, мов, немов, ніби, мовби, немовби, начеб, неначеб, начебто, нібито, мовбито, немовбито, так як, так само як, так ніби, так наче*. За ними закріплені дві функції: власне синтаксична (вказівка на залежність підрядної частини від головної) та семантико-синтаксична (вираження загального змістового відношення порівняння). З іншого боку, актуалізується лексико-семантичне наповнення синтаксичних позицій предикативних частин складнопідрядного порівняльного речення. Загалом порівняльні семантичні засоби підрядного зв'язку виражають семантику структурної схеми складної порівняльної конструкції. Схемна семантика визначає закономірності лексико-семантичної організації реченневої структури, зокрема: 1) подібність лексико-семантичного оформлення предикатних позицій головної та підрядної частин, що відповідає подібності двох порівнюваних ситуацій; 2) контрастування лексики в симетричних непередикатних позиціях, що узгоджується з відмінностями між порівнюваними ситуаціями. Подібність лексико-семантичного оформлення предикатних позицій головної та підрядної частин позначається на заповненні цих позицій дублетними, тотожними, синонімічними чи семантично близькими лексемами. Порівняй: *[Утомлений, спитнілий, він ледве дочапав до свого двору, а з двору до садочка, де,] розкидавшись, спали білочубі внучата, як колись спали його сини* (М. Стельмах); *Ця маса, цей людський потік підхопив і Максима, як каламутна вода підхоплює лист* (І. Багрянний); *Самотою повзли між хатами брудні дороги, неначе плазували чорні гадюки* (М. Коцюбинський); *По крутій бані собору йшов чоловік в сірій заячій шапці, немов*

повз павук чи кліщ по стелі (В. Дрозд). Відмінності між порівнюваними ситуаціями фіксують слова з різним лексичним значенням, що заповнюють симетричні непередикатні позиції. Порівняй: *Нафіса любила їх, приймаків, як люблять сусідських дітей бездітні жінки* (Р. Іванчук); [*Зазирни ще раз в скриньку, мо'таки, газету принесли,*] *одказувала тітка, натираючи лице пудрою, наче моя мати засівала город біля хати маком* (В. Дрозд). Загалом же лексико-семантичне наповнення предикативних частин як власне семантична ознака складних порівняльних речень конкретизує й підтримує те загальне синтаксичне значення порівняння, що актуалізують порівняльні засоби зв'язку.

Описаний механізм формування й репрезентації семантико-синтаксичного відношення порівняння апробований у сучасних синтаксичних дослідженнях [Черемисина; Заборна] та займає відповідне місце в науковій парадигмі структурно-семантичного синтаксису. Водночас синтаксична наука позначена певною атомарністю щодо представлення й каталогізації семантико-синтаксичних відношень, співвідносних з мовними конструкціями. На цьому фоні семантико-синтаксичне відношення порівняння, як правило, пов'язується з формою складнопідрядного порівняльного речення й ізолюється від інших типів змісту, що творяться в межах синтаксичних структур. Попри це здобутки сучасного синтаксису дозволяють осмислити порівняння в системі семантико-синтаксичних відношень як у структурі складної порівняльної конструкції, так і вийшовши за її межі. У цій ситуації актуалізується роль лексико-семантичного оформлення синтаксичної конструкції як такого, що підпорядковується вимогам схемної семантики. Пояснюється це тим, що лексика загалом здатна самостійно впливати на семантику речення. Вона може формувати додаткові значення реченнєвої структури або деформувати те загальне синтаксичне значення, яке творить формальний синтаксичний механізм.

Отож, ставляться завдання: 1) визначити типи змісту, які формуються в структурі складного порівняльного речення і накладаються на те загальне порівняльне значення, що творить порівняльний синтаксичний механізм; 2)

виділити реченнєві конструкції, де порівняльна семантика виступає вторинною стосовно семантики структурної схеми.

При першому наблизенні в системі складнопідрядного порівняльного речення простежуються синтаксичні структури, де позиції головної та підрядної частин позначені нетиповим для розглядуваної реченнєвої моделі лексико-семантичним наповненням. Як наслідок, у межах таких порівняльних речень формуються додаткові змістові відношення, які ускладнюють базову порівняльну семантику. Загалом це узгоджується з дією в мові тенденції до асиметрії мовного знака, за якою форма одного й того самого знака „прагне мати інші функції, ніж його власна”, а значення „прагне до того, щоб виразити себе іншими засобами, ніж його власний знак” [Карцевский: 85]. У даному ж контексті виділяються асиметричні складнопідрядні порівняльні речення, де порівняння як базовий тип змісту, що відповідає семантиці структурної схеми, корелює з семантико-синтаксичними відношеннями, базовими для інших реченнєвих структур. Ці конструкції постають як специфічні семантичні різновиди в системі складнопідрядного порівняльного речення. Їх функціонування дає підстави для висновку про зв'язок порівняння з такими типами змісту, як протиставлення, тотожність, кон'юнкція, характеристика, допустовість, гіпотетична умова, мета.

При цьому виявляється, що складнопідрядні порівняльні речення неоднорідні у плані ускладнення семантики порівняння іншими змістовими відношеннями. Це узгоджується з неоднорідністю порівняльної семантики загалом. Так, відповідно до змістової структури сполучних засобів у системі складнопідрядного порівняльного речення виокремлюються два семантико-синтаксичні класи: 1) складнопідрядні речення реального порівняння, де засоби зв'язку представлені сполучником *як* та сполучниковими єдностями *так як*, *так само як*, *подібно до того як*; 2) складнопідрядні речення ірреального порівняння, де функцію засобів зв'язку виконують модально-порівняльні сполучники *наче*, *неначе*, *мов*, *мовби*, *ніби* і под. та сполучникові єдності *так наче* (*так ніби* і под.), *наче щоб* (*ніби щоб* і под.), *як коли би*. Конкретна семантика порівняльного засобу зв'язку того чи іншого різновиду накладається на загальне значення порівняння. При цьому семантико-

синтаксичне відношення реального порівняння здатне узгоджуватись в одній синтаксичній структурі зі значенням протиставлення, тотожності, кон'юнкції, характеристичності. Семантика ірреального порівняння виявляє тенденцію до ускладнення відношенням зумовленості, що конкретизується як допустовість, гіпотетична умова та мета.

Лексико-семантична організація асиметричних порівняльних структур, де формується додаткова протиставна семантика, позначена антонімічними лексемами в предикатних позиціях головної й підрядної частин та лексемами, що контрастують, в симетричних непредикатних позиціях. Так, у конструкції *Чому я тоді не вмів шанувати цієї одежини, як шаную тепер, [коли на скроні випав вічний сніг?..]* (М. Стельмах) семантику протиставлення формують антонімічні предикатні та непредикатні лексеми *не вмів шанувати* (тобто *не шанував*) / *шаную* та *тоді* / *тепер*. Порівняй також наведене речення зі складносурядним протиставним, де відношення протиставлення становить семантику структурної схеми: *Тепер я шаную цю одежину, але не вмів її шанувати тоді*.

Ускладнення порівняння семантикою тотожності простежується при позначенні підрядною частиною тієї ж ситуації, що й головна, однак в іншому модусному обрамленні. Наприклад: *Гладіка сиділа за столом, низько схиливши вквітчану вінком й дорогими стрічками голову, як її навчили жони та жінки* (І. Білик) – порівняй: *Гладіка сиділа за столом, низько схиливши вквітчану вінком й дорогими стрічками голову, як її навчили сидіти за столом жони та жінки*. Порівняй також: *Гладіка сиділа за столом, низько схиливши вквітчану вінком й дорогими стрічками голову. Жони та жінки навчили Гладіку сидіти за столом, низько схиливши вквітчану вінком й дорогими стрічками голову*. Аналогічна лексико-семантична організація є типовою для займенниково-співвідносного ототожнювального речення, де абстрактне значення тотожності творить формальний синтаксичний механізм, в основі якого виступає підрядний кореляційний зв'язок між головною та підрядною частинами, виражений кореляційною парою *так-як*. Порівняй: *Гладіка сиділа за столом, низько схиливши вквітчану вінком й дорогими стрічками голову, так, як її навчили жони та жінки*.

Додаткове значення кон'юнкції (єднання) твориться в тих складнопідрядних порівняльних реченнях, підрядна частина яких відкриває позицію для частки **і**. Наприклад: *[У татарському броді несподівано бухикнуло весло, потім озвався щасливий дівочий сміх:] напевне, молодята в любоощах стрічають свою нічку, як і вона колись із Ярославом стрічала* (М. Стельмах). Див. складносурядні єднальні речення, де кон'юнкція становить основу схемної семантики: *Вона колись із Ярославом в любоощах стрічала свою нічку, і (а) тепер це роблять молодята. Не тільки вона вона колись із Ярославом в любоощах стрічала свою нічку, а й молодята роблять це тепер.*

Характеризація суб'єкта супроводжує порівняльне значення речень на зразок *Сагайдачний відповідав докладно й мальовничо, як може відповідати тільки людина спостережлива, з гострим оком і живою уявою* (З. Тулуб). Суб'єктні позиції головної та підрядної частин таких конструкцій позначені семантично однотипними лексемами, що співвідносяться як одиничне і загальне (пор.: *Сагайдачний / людина*). Фактично, суб'єкт головної частини актуалізується як представник певного роду суб'єктів. Водночас між змістом головної та підрядної частин формується асоціативний зв'язок, який базується на фонових знаннях і конкретизується як відношення зумовленості, що сприяє характеристиці актуалізованого суб'єкта. Порівняй: *Відповідати докладно й мальовничо людина може лише за умови, що вона спостережлива. Оскільки Сагайдачний відповідав докладно й мальовничо, то він спостережлива людина.*

Семантико-синтаксичне відношення допустовості корелює з порівнянням у реченнях ірреально-порівняльної семантики. Підрядна частина таких конструкцій позначена запереченням при предикатній лексемі. Наприклад: *Він ще раз байдуже зітхнув, наче вся ця подія його зовсім не торкала* (М. Івченко). Модально-порівняльні сполучники ірреалізують зміст підрядної частини, що узгоджується з механізмом ірреального порівняння, в основі якого – розкриття мовцем актуальної ситуації дійсності шляхом моделювання подібної до неї ситуації уявної, вигаданої. Заперечення ж у поєднанні з ірреалізацією змісту дозволяє осмислити відображену в підрядній частині ситуацію як реальну, дійсну (див. у поданому реченні: *вся ця*

подія його торкалась). При цьому головна частина відображає ситуацію, яка протилежна тій, що слід було би очікувати з огляду на стан справ, представлений у підрядній частині. Порівняй наведене складнопідрядне порівняльне речення з допустовою конструкцією як його змістовим еквівалентом: *Хоча вся ця подія торкалась і його, він тільки ще раз байдуже зітхнув.*

Складні порівняльні речення, ускладнені відношенням гіпотетичної умови, виражають порівняння реальної ситуації з тою, якою вона могла би бути за наявності певної умови, що названа в підрядній частині. Наприклад: *[Розмова далі не клеїлась,] попрощалась вона холодно, немов він величезну кривду їй вчинив* (В. Підмогильний). У конструкціях такого зразка формується імпліцитний зміст, що співвідноситься зі змістом підрядної частини, як можливий наслідок з умовним станом речей. Порівняй: *Попрощалась вона холодно, як холодно попрощалась би, коли б він вчинив їй величезну кривду.* Правомірність такої інтерпретації засвідчують конструкції зі сполучниковою єдністю *як коли би*, де кожен з елементів вказує на певний тип відношень: *як* – порівняння; *коли* – умова; *би* – гіпотетичність. Див. речення: *Іван та й здохнув руки вгору, як коли би мав гадку злетіти* (В. Стефаник) – пор.: *Іван та й здійняв руки вгору, як зробив би це, коли б мав гадку злетіти. Іван та й здійняв руки вгору, мовби (наче/немов...) мав гадку злетіти.*

Семантико-синтаксичне відношення мети, що може бути уточнене як бажаний наслідок, корелює з семантикою ірреального порівняння в тих складних порівняльних конструкціях, де формується імпліцитний зміст, що співвідноситься зі змістом підрядної частини, як уявна дія з її метою. Наприклад: *Він зігнувся, наче хотів щось роздивитись у ногах* (В.Шевчук). Порівняй: *Він зігнувся, як згинався б, щоб щось роздивитись у ногах.* Творенню такого відношення сприяє вживання в підрядній частині, що позначає мету реалізації імпліцитної ситуації, модальних лексем зі значенням волевиявлення на зразок *хотіти, бажати, прагнути, намагатися*. Див. речення: *Розкішні палаці здіймалися до неба, ніби намагалися потьмарити тишністю похмурі громади монастирів та костьолів* (З. Тулуб). Асиметричні конструкції такого роду утверджуються на фоні порівняльних речень зі сполучниковою єдністю *наче щоб (ніби щоб тощо)*. Порівняй: *[Найдивніших форм*

бувають ті тикви, гарбузові родичі, що] їх природа ліпить повільно, ціле літо, ніби щоб дати латишеві взірці для глиняних його творінь (О. Гончар). Можливі трансформації не спростовують висновок про кореляцію порівняння з семантико-синтаксичним відношенням мети: *Їх природа ліпить повільно, ціле літо, як ліпила би, для того щоб дати латишеві взірці для глиняних його творінь. Їх природа ліпить повільно, ціле літо, наче хоче дати латишеві взірці для глиняних його творінь.*

Порівняльні речення ускладненої семантики становлять лише одну, окрему, площину осмислення системних зв'язків семантико-синтаксичного відношення порівняння. Водночас лексико-семантичне наповнення, типове для складнопідрядних порівняльних речень, може активуватись у синтаксичних позиціях предикативних частин інших типів складних реченневих структур, модифікуючи їх схемну семантику. В результаті в синтаксичній системі виокремлюються асиметричні конструкції, де на базове семантико-синтаксичне відношення накладається порівняння.

У цьому плані порівняння корелює з відношенням тотожності, що формується в займенниково-співвідносних ототожнювальних реченнях (в іншій термінології – займенниково-співвідносні речення симетричної структури [Вихованець: 338]). Йдеться про конструкції на зразок [*Княгиня Ольга відчувала, знала, що її син говорить правду, що] любить Малушу так, як люблять тільки раз у житті* (С. Склярєнко); *Співала так, як можуть співати тільки щасливі люди* (М. Хвильовий); *Зазнав я там усього, чого зазнати може хлопська дитина* (Б. Лепкий); *Неділя видалась така, яка буває лише в маю* (З газети). У типових ототожнювальних реченнях реалізується кореляційний підрядний зв'язок, який маркує кореляційна пара – поєднання семантично спустошеного співвідносного слова в головній частині та тотожного йому за змістом сполучного слова в підрядній частині. Змістові відношення між предикативними частинами таких речень зводяться до абстрактного відношення тотожності, що становить семантику їх структурної схеми. Абстрактний ототожнювальний механізм висуває вимоги до лексико-семантичної організації предикативних частин, суть яких полягає у відображенні

головною й підрядною частинами ситуацій дійсності, позначених спільними елементами, що може вичерпуватись наявністю в реченнєвій структурі тотожних один одному співвідносного та сполучних слів. Див. речення: *У ремісничі та ФЗУ Зачіплянка тепер інших посилала, тих, у кого ще й вус не пробився* (О. Гончар) – компоненти кореляційної пари репрезентують спільного учасника відтворюваних у головній та підрядній частинах ситуацій.

Формування порівняльного змісту в ототожнювальних реченнях забезпечують такі чинники: 1) однотипність відображуваних головною та підрядною частинами ситуацій, спільність ряду змістових елементів; 2) співвіднесення змісту головної частини зі змістом підрядної, як повідомлення про конкретну ситуацію дійсності з узагальненою, типовою ситуацією.

Однотипність пов'язуваних ситуацій позначається на лексичному складі предикативних частин та виявляється в уживанні синонімічної лексики чи лексем-дублетів, що є характерною ознакою складних порівняльних конструкцій. Так само й відображення в підрядній частині узагальненої, типової ситуації дійсності узгоджується з механізмом формування складнопідрядного порівняльного речення, коли „зміст головної частини розкривається через його порівняння зі змістом підрядної, що репрезентує типову, добре відому ситуацію дійсності” [Заборна: 8]. Так, у реченні *[Княгиня Ольга відчувала, знала, що її син говорить правду, що] любить Малушу так, як люблять тільки раз у житті* предикатні позиції заповнюють тотожні лексеми, а подібна за змістом до головної частини підрядна частина відтворює типовий стан людини за певних життєвих обставин. Конструкція *Співала так, як можуть співати тільки щасливі люди* позначена тотожними предикатними лексемами та репрезентацією в підрядній частині типової ситуації дійсності на позначення психічного стану людини. Предикатні й суб'єктні позиції головної та підрядної частин конструкції *Зазнав я там усього, чого зазнати може хлопська дитина* заповнюють відповідно тотожні та гіпонімічні лексеми, а підрядна частина відображає типові переживання людини певного соціального статусу. У реченні *Неділя видалась така, яка буває лише в маю* в предикатних позиціях співвідносяться синоніми, а підрядна частина позначає типовий стан

природи в певний часовий період. Для порівняння див. типове, симетричне, ототожнювальне речення *Я живу так, як велить твій бог* (Р. Іваничук), де подібність відображуваних предикативними частинами ситуацій дійсності не сягає максимуму (простежується контрастування суб'єктних компонентів змісту – *я / твій бог*), а зміст підрядної частини актуалізований стосовно суб'єкта ситуації (пор.: велить жити в певний спосіб не Бог як вища духовна інстанція, а бог як переконання конкретної особи, – *твій бог*). Розглянуті ж асиметричні ототожнювальні конструкції узгоджуються зі складнопідрядними порівняльними реченнями. Порівняй: *Він любить Малушу, як люблять тільки раз у житті. Співала, як можуть співати тільки щасливі люди. Зазнав я там усього, як усього може зазнати хлопська дитина. Видалась неділя, як це буває лише в маю.*

Таким чином, системне осмислення порівняльної семантики в структурі складного речення дозволяє представити її у стосунках з іншими змістовими відношеннями та сформулювати окремі узагальнення:

1. Змістове відношення порівняння виникає між частинами складного речення та має спеціально призначені для свого вираження мовні засоби – семантико-синтаксичні (порівняльні сполучники і сполучникові єдності) й лексико-семантичні.

2. У структурі складнопідрядного порівняльного речення порівняльні засоби зв'язку узгоджуються з лексико-семантичним наповненням синтаксичних позицій, релевантним для порівняльної семантики. Нетипова для семантико-синтаксичного відношення порівняння лексико-семантична організація веде до формування в межах складної порівняльної конструкції змістових відношень, що узгоджуються з семантикою структурної схеми інших реченневих структур. І навпаки, типова для семантико-синтаксичного відношення порівняння лексико-семантична організація маркує синтаксичні позиції складних речень та формує порівняльну семантику, що накладається на те загальне значення, яке творить формальний синтаксичний механізм.

3. Взаємодія змістових відношень у структурі складного речення утверджує інваріантність певних типів лексико-семантичної організації для різних типів

складних конструкцій. Тим самим констатується ізоморфність реченневих структур стосовно вираження семантики порівняння.

4. Ізоморфність синтаксичних конструкцій у плані репрезентації семантико-синтаксичного відношення порівняння визначає їх як ієрархічно організовану систему, де: 1) складнопідрядне порівняльне речення визначається як найбільш адекватна форма втілення семантики порівняння, що конкретизується як реальне чи ірреальне порівняння, і становить центр виокремленої системи одиниць; 2) асиметричні порівняльні речення ускладненої семантики, де порівняння як базове семантико-синтаксичне відношення корелює з такими типами змісту, як протиставлення, тотожність, кон'юнкція, характеристика, допустовість, гіпотетична умова, бажаний наслідок, утворюють периферію; 3) асиметричні займенниково-співвідносні ототожнювальні речення, де абстрактне відношення тотожності ускладнюється порівнянням змісту головної на підрядної частин, які відображають подібні ситуації, що співвідносяться, як повідомлення про конкретний стан справ та його типова, узагальнена репрезентація, визначають окілля.

Загалом здійснена розвідка актуалізує в перспективі пошук та систематизацію інших змістових відношень, які перебувають у системних зв'язках зі семантико-синтаксичним відношенням порівняння, та конкретизацію синтаксичних структур, що становлять план вираження порівняння як типу змісту. З іншого боку, застосований підхід до осмислення порівняння в синтаксисі можна спроектувати на представлення й каталогізацію різноманіття типів змісту, які породжуються у процесі мисленнєвої та мовленнєвої діяльності людини та співвідносяться з мовними структурами.

ЛІТЕРАТУРА

- Вихованець: Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 348 с.
- Заборна: Заборна М. С. Порівняльні конструкції в системі складнопідрядного речення української мови: Навчально-методичний посібник. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – 28 с.

Карцевский: Карцевский С. О. Об ассиметрическом дуализме лингвистического знака. – В кн.: Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX вв. в очерках и извлечениях. Часть 2. – М., 1965. – С. 85-90.

Ломакович: Ломакович С. В. Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – Київ, 1993. – 52 с.

Черемисина: Черемисина М. И. Сравнительные конструкции русского языка. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1976. – 207 с.

Mariya Zaoborna. Comparison in the system of semantic-syntactic relations in a composite sentence. *The article has systematized the factors of the formation of semantic-syntactic relations of comparison in the structure of a composite sentence. The article also defines the notional relations which are systematically linked to comparative semantics. The author of the article provides a hierarchy of composite sentence structures which represent comparison as a type of meaning.*

Key words: *semantic-syntactic relations, a composite sentence, a complex comparative sentence, diagrammatic semantics, lexical and semantic organization, asymmetric structure, notional type, isomorphism, hierarchy.*

Ольга Кровицька (Львів)

НАЗВИ ОСІБ ЗА ПРОФЕСІЄЮ ТА РОДОМ ЗАНЯТЬ В ОСТРОЗЬКИХ ІНВЕНТАРЯХ XVI–XVII СТ.

У статті розглядаються похідні суфіксальні іменники – назви осіб чоловічого роду на позначення професій та роду занять на матеріалі острозьких інвентарів XVI–XVII ст.

Ключові слова: *назви осіб, запозичення, українська писемна пам'ятка, інвентар.*